

КОЛОДЧИН Д. В.,
аспірант кафедри
кримінального процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.126.1

ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ

У статті здійснено історичний огляд розвитку тримання під вартою як запобіжного заходу. Виявлено наявні закономірності. Надано прогноз щодо подальших напрямів розвитку зазначеного інституту.

Ключові слова: запобіжні заходи, тримання під вартою, особиста недоторканість, попереднє ув'язнення, кримінальний процесуальний примус.

В статье проведен исторический обзор развития содержания под стражей как меры пресечения. Определены существующие закономерности. Предоставлен прогноз касательно дальнейших направлений развития указанного института.

Ключевые слова: меры пресечения, содержание под стражей, личная неприкосновенность, предварительное заключение, уголовно процессуальное принуждение.

The article gives a historical review of detention as a preventive measure. The author identified the existing consistent patterns. The forecast about the future direction of this institution is provided.

Key words: preventive measures, detention, personal integrity, pre-trial detention, criminal procedural coercion.

Вступ. Незважаючи на тривалість та інтенсивність реформування кримінально-процесуального законодавства, порядок застосування тримання під вартою в контексті дотримання права на свободу та особисту недоторканість досі є недосконалим і потребує подальших коректив як у частині нормативної регламентації, так і в аспекті прикладного правозастосування. Це обумовлює необхідність наукового дослідження інституту тримання під вартою з метою формування пропозицій, зокрема щодо приведення цього правового інституту у відповідність до сучасних міжнародних стандартів.

Постановка завдання. Метою статті є необхідність прослідкувати історію розвитку інституту тримання під вартою на теренах сучасної України.

Результати дослідження. Становлення тримання під вартою як інституту кримінального процесуального права України бере свій початок із часів Київської Русі. Зокрема, можливість застосування аналогу тримання під вартою згадувалась як у Короткій, так і у Просторовій редакціях «Руської Правди» [1, с. 79–80] і передбачала застосування у превентивних цілях короткострокового позбавлення волі з подальшим переданням правопорушника до суду. Разом із тим маємо відмітити, що нормативна регламентація вказаного превентивного заходу була доволі невизначеною. Погоджуємося з І.О. Пікаловим, що «відсутність чіткого законодавчого регулювання запобіжних заходів у давньоруському законодавстві, крім недосконалості законодавчої техніки, можна пояснити ще й тим, що того часу це питання вирішувалося відповідно до наявних звичаїв тієї

місцевості, де відбувався судовий розгляд. До законодавчого врегулювання вдавалися у крайніх випадках» [2, с. 19].

Після розпаду Київської Русі більшість українських земель потрапили до складу Великого князівства Литовського. У XV ст. основним правовим актом Князівства був Судебник Казимира IV, ухвалений на провінційному сеймі у 1468 р., у якому також можливо виявити окремі відомості про застосування позбавлення волі як певного запобіжного заходу. Так, у ст. 21 зазначалося, що постраждалим в окремих випадках було надано право подавати скаргу прямо князю, а за його відсутності в князівстві – панам-раді (воєводам). Воєводи розбирали справу, і якщо порушення мало місце, обвинуваченого «сажать у казнь (в'язницю) до приїзду великого князя», який приймає разом із радою остаточне рішення [3, с. 300].

Можливість ув'язнення правопорушника також передбачалась у таких правових актах Великого князівства Литовського – Литовських статутах (арт. 4 Розділу XIII Статуту 1529 р., арт. 28 Розділу XIV Статуту 1566 р.). Але найбільшої деталізації застосування ув'язнення як запобіжного заходу отримало у Статуті 1588 р. Так, порядок арешту визначався арт. арт. 31, 32 Розділу IV [4, с. 141–144] і «приписував тримати особу під вартою до судового розгляду: у справах про вчинення злочину на торгу – три-чотири дні; панських підданих – доти, доки власник не прибуде на суд, але не довше, ніж чотири тижні» (арт. 29 Розділ IV, арт. 4 Розділ XIV Статуту 1588 р.) [5, с. 90].

На підставі аналізу Руської Правди, Судебника Казимира IV та Литовських статутів можна зробити висновок, що існує певна залежність між посиленням інквізиційних основ кримінального судочинства та нормативним регулюванням ув'язнення як запобіжного заходу. У цьому сенсі доречно погодитись із М.М. Розіним у тому, що історія розвитку процесуальних примусових заходів відобразила на собі увесь вплив боротьби державних та особистісних елементів. Паралельно з розвитком у нашому праві розшукового процесу триває посилення суворих примусових заходів, що зводяться переважно до позбавлення волі [6, с. 319].

У результаті Визвольної війни 1648–1654 рр. було створено Українську національну державу. Слушно вказує К.Д. Волков, що «після Переяславської Ради 1654 р. поступово відбувається перехід українських земель під дію кримінально-процесуальних норм Московського царства і при цьому основною з тогочасних пам'яток права вважається Соборне уложення 1649 р.» [7, с. 16]. На порядок застосування та види запобіжних заходів, що визначалися Соборним уложенням 1649 р., вплинув суспільно-політичний устрій Московської держави. При цьому, за словами П.І. Люблінського, характер епохи Соборного уложення цілком ясний: панування примусового режиму в усій державній системі дозволяло застосовувати тільки заходи поліцейсько-примусового характеру для забезпечення неухилення обвинуваченого від слідства і суду [8, с. 230]. У Соборному уложенні досить часто згадується про тримання у в'язниці у превентивних цілях (наприклад, ст. ст. 19, 21, 38, 43 Глави 21 та ін. [9]). Проте не можна не погодитись з О.Ф. Кістяковським у тому, що немає можливості точно визначити, коли і в яких саме випадках застосовувалось у XVII ст. тримання у в'язниці як запобіжний захід. У законах цього періоду, і навіть у Соборному уложенні, немає чітких правил. Така невизначеність не могла не впливати на свавілля в застосуванні цього заходу [10, с. 42], що значною мірою підсилювалось інквізиційним характером здійснення кримінального судочинства.

Під час правління Петра I у Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель, кримінальне процесуальне законодавство зазнало чимало змін. За словами О.Ф. Кістяковського, у зазначений період державні начала як загалом, так в області кримінального судоустрою та судочинства зокрема, досягли максимальної межі своєї могутності [10, с. 65]. Це, в свою чергу, відобразилося на системі запобіжних заходів. П.І. Люблінський звертає увагу, що законами 1697 і 1700 рр. були скасовані гарантії, що містилися в Соборному уложенні стосовно осіб, які приводилися до суду. Так, була скасована «приставна пам'ять» (судовий виклик), ліквідовано інститут віддання на поруки, а замість цього – впроваджено негайний арешт [8, с. 230]. Це призвело до масового характеру незаконного та необґрунтованого ув'язнення.

Подальше реформування тримання під вартою як запобіжного заходу з метою зменшення кількості «колодників» (осіб, що тримаються під вартою) та забезпечення законності арешту відбувалося за роки правління Катерини II. 20 червня 1767 р. було ухвалено наказ Комісії про складання проекту нового Уложения». Статті 160–174 зазначеного наказу визначали порядок застосування взяття під варту як запобіжного заходу під час розслідування та суду [11]. Слушно вказує Р.В. Орлов, що Катерина II в наказі намагалася реалізувати дві правові ідеї: 1) не брати обвинувачених під варту без повідомлення їм суті обвинувачення і без їх попереднього допиту; 2) впровадити судовий порядок розгляду скарг на незаконне взяття під варту [12, с. 10]. Спроби Катерини II поліпшити практику взяття під варту також знайшли своє вираження в Установах для управління губерній Всеросійської Імперії, що були прийняті 7 листопада 1775 р. Так, стаття 401 цього акта передбачала, що кожен, хто утримується у в'язниці більше трьох днів та протягом цього терміну йому не пояснено, за що він утримується, чи протягом цих трьох днів не допитувався, має право подати скаргу у Совістний Суд [13]. Тобто цей правовий акт передбачав можливість оскаржити незаконне тримання під вартою.

Слід відзначити, що наступний правовий акт, ухвалений Катериною II 8 квітня 1782 р., – «Устав благочинія або поліцейський», на відміну від попередніх, розширював можливості застосування взяття під варту, що, за словами О.Ф. Кістяковського, у демократичному вимірі було «незмірно нижче правил, викладених у наказі та в установах для управління губерній» [10, с. 76]. Така законодавча непослідовність, на нашу думку, пояснюється тим, що демократичні основи кримінального провадження були небезпечними для абсолютизму, функціонування імперії потребувало інквізиційного судочинства. Тому запроваджене Катериною II реформування тримання під вартою в демократичній спрямованості не отримало продовження.

Досліджуючи розвиток інституту тримання під вартою у XVIII ст. на території сучасних українських земель, що переважно перебували у складі Російської імперії, не можна залишити поза увагою пам'ятку права України – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (далі – «Права»), що не була офіційно затверджена царським урядом, проте застосовувалася в Україні. Відповідно до положень вказаного нормативного документа правове регулювання взяття під варту було схожим до регламентації, яку визначав Литовський Статут 1588 р. (це пояснюється тим, що Литовський Статут був одним із джерел «Прав»). Слід зазначити, що у «Правах» використовувалося поняття «взятие под арест», порядок його застосування визначався арт. арт. 22 та 23 Глави 7 [14, с. 105–108].

Про розвиток інституту тримання під вартою на території сучасної України у XIX ст. слід зазначити таке. У 1832 р. у Російській імперії був затверджений Звід законів, у якому книга 2 «Про судочинство у справах про злочини та проступки» XV тому «Законок кримінальні» охоплювала норми кримінального процесуального права, що, на переконання В.М. Тертишника, були «першим Кримінально-процесуальним кодексом» [15, с. 68]. При цьому, як вказує Р.В. Орлов, том XV Зводу законів ніяких правил про «взяття під варту» не містив. Про взяття під варту згадувалося в різних місцях закону як про «міру звичайної, прийнятої у продовженні слідства» практики, але не були зазначені конкретні умови, за наявності яких вона могла бути обрана [12, с. 10–11]. Слушно зазначає П.І. Люблинський, що тривалість тримання під вартою була не меншою, ніж раніше. І в цей період траплялися випадки десятирічного ув'язнення. Тримання під вартою протягом року вважалось середньою нормою. Довше чотирьох років утримувались іноді більше сотні людей, та серед цих ув'язнених був значний відсоток цілком невинуватих [8, с. 245].

Інститут тримання під вартою зазнав подальшого реформування із прийняттям Статуту кримінального судочинства 1864 р. (далі – Статут 1864 р.). Особливість цього правового акта полягала в тому, що він встановлював порядок тримання під вартою в контексті забезпечення права кожного на свободу та особисту недоторканість. Статут 1864 р. був спрямований на обмеження застосування цього запобіжного заходу та забезпечення законності арешту, закріплюючи гарантії дотримання права на свободу та особисту недоторканість: ніхто не може

бути затриманий під вартою інакше як у випадках, законом визначених, ні утримуватись у приміщеннях, які не встановлені на те законом (ст. 8); вимога про взяття кого-небудь під варту підлягає виконанню лише в тому разі, коли вона була надана в порядку, визначеному правилами цього Статуту (ст. 9); кожен суддя і кожен прокурор, який у межах своєї ділянки або округу упевниться в затриманні кого-небудь під вартою без постанови уповноважених на те органів, зобов'язаний негайно звільнити незаконно позбавленого свободи (ст. 10); суддя або прокурор, якому стало відомо, що в межах його ділянки або округу хто-небудь утримується не в належному місці ув'язнення, повинен вжити заходів до тримання його в установленому порядку (ст. 11). У процесі взяття під варту Статут 1864 р. вимагав обґрунтувати застосування такого запобіжного заходу. Так, відповідно до ст. 430 у постанові про взяття під варту необхідно було вказати підстави такого рішення. Окрім того, така постанова відповідно до ст. 431 мала бути пред'явлена обвинуваченому безпосередньо під час направлення його в місце ув'язнення чи до закінчення доби з моменту його затримання¹. Також Статут 1864 р. передбачав для обвинуваченого, взятого під варту, право подавати скаргу із приводу законності позбавлення волі, а на державні органи покладался обов'язок сприяти реалізації вказаного права (ст. 496). Такі скарги відповідно до ст. 501 мали розглядатися судом у перший робочий день [16]. Проте слід відмітити, що Статут не встановлював строки тримання під вартою.

Подальше реформування застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою відбулося із прийняттям у 1922 р. Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК УРСР [17]. Слід зазначити, що, незважаючи на суспільно-політичні умови, які супроводжували становлення радянської влади на території сучасної України, перший КПК УРСР не відкидав демократичних основ кримінального судочинства, зокрема право кожного на свободу та особисту недоторканість. Так, КПК УРСР 1922 р. у ст. 5 вказував, що ніхто не може бути позбавлений волі і взятий під варту інакше як у випадках, зазначених у законі та в порядку, визначеному законом. У подальших двох статтях КПК УРСР 1922 р. відтворював гарантії права на свободу та особисту недоторканість, що визначалися ст. ст. 10 і 11 Статуту 1864 р.

Слід відмітити, що КПК УРСР 1922 р. звужував межі застосування взяття під варту. Відповідно до ст. 161 взяття під варту як запобіжний захід могло бути призначено лише у справах про злочинні діяння, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі і до того ж лише за наявності побоювання, що обвинувачений переховуватиметься від слідства і суду або ж за наявності достатніх підстав вважати, що обвинувачений, перебуваючи на волі, буде перешкоджати розкриттю істини. Окрім того, КПК УРСР 1922 р., на відміну від Статуту 1864 р., у ст. 162 визначав строк взяття під варту. Отже, можемо зробити висновок, що КПК УРСР 1922 р., сприйнявши демократичні основи, які були закладені у кримінальне судочинство Статутом 1864 р., встановлював порядок взяття під варту з посиленням гарантій права кожного на свободу та особисту недоторканість.

Наступ на демократичні засади кримінального судочинства розпочався із прийняттям у 1924 р. Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (далі – Основи 1924 р.) [18]. Слушно вказує Р.В. Орлов, що Основи 1924 р. відмовилися від термінів «арешт», «взяття під варту» і запровадили замість них термін «позбавлення волі», тим самим наблизивши цю міру запобіжного заходу до позбавлення волі як міри соціального захисту (так іменувалися міри покарання) [12, с. 13]. Слід зазначити, що Основи 1924 р. розширювали межі використання цього запобіжного заходу, вказуючи у ст. 10, що позбавлення волі як запобіжний захід допускається також у випадках «порушення у встановленому порядку справи про визнання обвинуваченого суспільно небезпечним».

20 липня 1927 р. було прийнято новий КПК УРСР, що було обумовлено потребою привести кримінальне процесуальне законодавство тодішньої України у відповідність із загальносоюзними законами.

¹ Звертаємо увагу на чергову аналогію із сучасним українським законодавством: відповідно до ч. 2 ст. 278 КПК України письмове повідомлення про підозру затриманій особі вручається не пізніше двадцяти чотирьох годин із моменту її затримання.

Наступним етапом розвитку інституту тримання під вартою стало прийняття у 1958 р. Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (далі – Основи 1958 р.) [19], що були спрямовані на розширення демократичних засад у кримінальному судочинстві. Порядок застосування тримання під вартою визначався ст. ст. 33, 34. Слід зазначити, що, незважаючи на демократичну спрямованість Основ 1958 р., цей правовий акт все-таки передбачав можливість обрання такого запобіжного заходу за мотивами лише небезпеки злочину.

Прийняття Основ 1958 р., що розширювали демократичні засади кримінального судочинства, обумовило необхідність подальшого реформування кримінального процесуального законодавства союзних республік. У 1960 р. був прийнятий новий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР (далі – КПК України 1960 р.) [20]. Щодо тримання під вартою як запобіжного заходу, то за даним правовим актом він застосовувався у справах про злочини, за які законом було передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад один рік (ст. 155 КПК України 1960 р.). Слід зазначити, що КПК України 1960 р. передбачав можливість застосувати взяття під варту за санкцією прокурора, а також, як і в Основах 1958 р., допускалось застосування цього запобіжного заходу лише з мотивів небезпечності злочину (ст. 155).

Після здобуття Україною незалежності кримінальне процесуальне законодавство нашої держави постійно зазнавало змін, спрямованих на забезпечення синхронізації з європейськими стандартами у сфері захисту прав людини, впровадження яких вимагав процес демократизації суспільства. Реформи не оминули порядок застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, який зазнав значних коректив із ухваленням 21 червня 2001 р. Закону України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» [21]. Цей правовий акт передбачав виключне право суду застосовувати запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. Окрім того, зазначений Закон доповнював КПК України 1960 р. ст. 165-3, у якій удосконалював порядок продовження строків тримання під вартою.

Зазначимо, що, незважаючи на численні зміни та доповнення, які вносилися до КПК України 1960 р., цей правовий акт не відповідав суспільно-політичним реаліям незалежної України, на що зверталась увага і в численних наукових працях. Це обумовило прийняття у 2012 р. нового КПК України, що знаменувало початок сучасного етапу розвитку кримінального процесуального інституту взяття під варту.

Висновки. Підбиваючи підсумок проведеного історичного огляду, маємо констатувати, що зародження інституту тримання під вартою розпочалося за часів Київської Русі, що знайшло нормативне відбиття у положеннях «Руської Правди». Подальші трансформації вказаного інституту значною мірою були зумовлені історичними змінами у формі кримінального провадження. Зокрема, інквізиційні основи кримінального судочинства початку XV – середини XIX ст. обумовили звуження гарантій прав осіб, до яких застосовувався цей запобіжний захід, за одночасного розширення практики його застосування. З подальшим поступовим впровадженням демократичних засад у кримінальний процес здійснювалось реформування інституту тримання під вартою в напрямі забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканість, яке розпочалось з кінця XIX ст. Сучасний процес демократизації суспільства потребує подальшого вдосконалення інституту тримання під вартою, зокрема через призму міжнародних стандартів.

Список використаних джерел:

1. Історія держави і права України : [підручник] / В.М. Іванов. – К. : КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
2. Пикалов И.А. Становление института мер процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве России (исторический аспект) / И.А. Пикалов. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 168 с.
3. Древнейшие государства на территории СССР. Материалы исследования (1988–1989 гг.). – М. : Наука, 1991. – 308 с.
4. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – О. : Юридична література, 2004. – Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 р. – Кн. 2. – 2004. – 568 с.

5. Сокальська О.В. Попереднє ув'язнення як запобіжний захід у судовому процесі в добу середньовіччя / О.В. Сокальська // Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. – 2014. – № 1. – С. 86–94.
6. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство : [пособие к лекциям] / Н.Н. Розин. – 2-е изд. измен. и допол. – СПб. : Право, 1914. – 543 с.
7. Волков К.Д. Забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / К.Д. Волков. – К. : Нац. академія прокуратури України, 2015. – 245 с.
8. Люблинский П.И. Свобода личности в уголовном процессе / П.И. Люблинский. – СПб. : Сенатская типография, 1906. – 701 с.
9. Соборное Уложение от 1649 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649.htm>.
10. Кистяковский А.Ф. О пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда / А.Ф. Кистяковский. – СПб. : Судебный вестник, 1868. – 194 с.
11. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. – Т. 18. – 1767–1769. – 1031 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html.
12. Орлов Р.В. Применение заключения под стражу в качестве меры пресечения на предварительном расследовании в российском уголовном судопроизводстве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Р.В. Орлов. – Иркутск, 2008. – 26 с.
13. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. – Том 20. – 1775–1780. – 1034 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html.
14. Права, за якими судиться малоросійський народ / Упоряд. К.А. Вислобоков. – К., 1997. – 548 с.
15. Кримінальне-процесуальне право України : [підручник] / В.М. Тертишник. – 4-е вид. допов. і перероб. – К. : А.С.К., 2003. – 1120 с.
16. Устав уголовного судопроизводства от 20 ноября 1864 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/>.
17. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР 1922 г. // Собрание узаконений Украинской ССР. – 1922. – № 41. – Ст. 598.
18. Основы уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик от 31 октября 1924 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2234.htm.
19. Закон СССР об утверждении основ уголовного судопроизводства союза ССР и союзных республик от 25 декабря 1958 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr6066.htm>.
20. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1002-05/ed19601228/page>.
21. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України : Закон України від 21 червня 2001 р. № 2533-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2533-14/print1474798232195084>.

